

TÜRKİYE’NİN KAZAKİSTAN İLE KURMUŞ OLDUĞU ENERJİ İLİŞKİLERİNİN TÜRKİYE’NİN YUMUŞAK GÜCÜNE ETKİSİ *

Nuri Gökhan TOPRAK¹

Özet

Soğuk Savaş’tan miras kalan jeostratejik konumunun yanı sıra, başarılı bir şekilde kurmuş olduğu uzun süreli enerji işbirlikleriyle Türkiye, küresel enerji piyasasına enerji kaynaklarını arz eden ülkeler ile net enerji kaynağı ithalatçısı ülkeler arasında da doğal bir köprü olmak için uygun konumda bulunmaktadır. 2011 yılında yayınlanan Enerji Stratejisi Belgesi ile Türkiye, mevcut jeostratejik konumunu daha verimli bir şekilde kullanarak, kendisine uluslararası alanda çok daha geniş bir bölgede ve de etkin bir rol kazandıracak, küresel enerji piyasasının merkezlerinden biri olmayı resmen hedef edinmiştir. Okuyacağımız çalışma bir ülkenin enerji projelerini başarılı bir şekilde araçsallaştırmasının, ülkeye enerji ve bölge politikalarında daha aktif bir konum sağlamanın ötesinde, katılımcı diğer ülkeler nazarındaki yumuşak gücünü de arttırabileceğini varsaymaktadır. Bu varsayımın sınanması için seçilen örnekleme ise Türkiye’nin gerçekleştirilmesinde etkin rol almak istediği uluslararası enerji projelerine katılması kuvvetle muhtemel ülkelerden Kazakistan ile kurmuş olduğu enerji ilişkilerin Türkiye’nin yumuşak gücüne etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Yumuşak Güç, Türkiye-Kazakistan İlişkileri, Enerji İlişkileri

Jel Sınıflandırılması: F5, Q48, P48

THE EFFECTS OF TURKEY’S ENERGY RELATIONS WITH KAZAKHSTAN ON TURKEY’S SOFT POWER

Abstract

As well as her geostrategic location inherited by the Cold War, with the successfully built and long lasting energy cooperation, Turkey is in a suitable position of being a natural bridge among the supplier and net energy importer countries of the global energy market. With the document Energy Strategy, Turkey officially aims to be one of the energy terminals of the global energy market that brings much active role in a wider region to herself by using her present geostrategic location in a much efficient way. The study you will read (this study) claims that beyond the potential promotions in terms of energy or regional politics, the achievements in the instrumentalization of energy projects under the ascendant role of one country would lend assistance to increase that country’s very own soft power capacity among the all participants. In order to test this claim the energy relations set by Turkey with Kazakhstan, which is quite likely to participate in projects in which Turkey would have an active role to carry out, will be evaluated as a case study.

Key Words: Turkish Foreign Policy, Soft Power, Turkey-Kazakhstan Relations, Energy Relations

Jel Classification: F5, Q48, P48

* Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programında tamamlanmış olan “Türkiye’nin Yumuşak Güç Kapasitesi: Enerji Projelerinin Araçsallaştırılması” başlıklı, yayınlanmamış doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) Uluslararası İlişkiler Bölümü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, nuri.toprak@klu.edu.tr

GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın son dönemlerinde siyasi, iktisadi ve askeri dinamiklerde tezahür eden değişim süreci uluslararası ilişkiler alanında pek çok konu ve kavramın yeniden değerlendirilmesini zaruri kılmıştır. Yeniden değerlendirme sürecinde konu ve kavramlar alışılmış kullanımlarının yanında yeni boyutlar kazanmış, uluslararası vakalar da bu çerçevede yeniden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Güç kavramının Joseph S. Nye tarafından *sert güç - yumuşak güç* dikotomisinde yeniden değerlendirilmeye tabi tutulması gibi enerji kaynakları konusunun güvenlik kavramı ekseninde ele alan hâkim kabule yönelik farklı yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmış, enerji kaynaklarının güç ekseninde de ele alınabileceği iddia edilmiştir. Ancak enerji kaynaklarının güç ekseninde ele alan çalışmalar da Soğuk Savaş sonrasında gerçekleştirilen özgün değerlendirmeler kapsamına tam olarak girmemektedir. Nitekim II. Dünya Savaşı öncesi Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Japonya'ya yönelik uyguladığı petrol ambargosu veya 1973 Petrol Krizi gibi örneklerde devletlerin enerji kaynaklarını bir güç unsuru olarak kullandığı alanda daha önce de kabul gören bir görüştür. Bu bağlamda enerji kaynaklarının güç ekseninde daha özgün bir şekilde ele alınması, Michael T. Klare'in "Hard Power, Soft Power, and Energy Power" isimli makalesinde enerji kaynaklarını yumuşak güç kavramı kapsamında değerlendirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Okuyacağımız çalışma Klare'in Amerikan dış politikasında enerji kaynaklarının bir yumuşak güç unsuru olarak kullanıldığına dair iddiasından hareketle Türk dış politikasında da enerji kaynaklarının bir yumuşak güç unsuru olarak kullanabileceğini var saymaktadır. Kazakistan ile kurmuş olduğu enerji ilişkilerinin Türkiye'nin yumuşak güç kapasitesi üzerindeki etkisi üzerinden gerçekleştirilecek bir değerlendirme, bu varsayımın sınanması için başvurulacak yollardan birisini oluşturmaktadır.

I. YUMUŞAK GÜÇ UNSURU OLARAK ENERJİ KAYNAKLARININ ARAÇSALLAŞTIRILMASI

İktisadi unsurların bir ülkenin gücü üzerinde, enerji kaynaklarının da iktisadi unsurlar üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Küresel enerji talebinin XX. yüzyılda ani artışıyla birlikte bu etkilerin yaşamış olduğu dramatik değişim, bu yeni duruma adapte olmaya çalışan ülkeler nezdinde enerji kaynaklarının hayati bir mesele olarak ele alınmasına neden olmuştur. Konunun önemi üzerine gerçekleştirilen uluslararası ilişkiler çalışmalarında da enerji kaynakları, hayati bir mesele olarak, daha çok güvenlik ekseninde ele alınmış, sınırlı enerji rezervleri bağlamında enerji meselelerinin sadece sıfır toplamlı ilişkiler çerçevesinde ele alınabileceğine dair genel bir kabul oluşmuştur (Bahgat, 2011; Pascual & Elkind, 2009; Müller-Kraenner, 2008; Barton vd. 2004; Sovacool, 2011). Ancak enerji kaynakları üzerinden gerçekleştirilen güvenlik eksenli çalışmalara hâkim olan bu karamsar Realist ve Neorealist kabulün yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir (Baylis, 2012: 157-159).

"Sosyal yapılar, ortak bilgi, maddi kaynak ve eylemlerden oluşur. Bu sebeple, sosyal yapılar, kısmen, ortak anlayışlar, beklentiler ve bilgi tarafından belirlenir" ilkesi, uluslararası ilişkilerde sosyal inşacıların benimsemiş olduğu temel varsayımlardan biridir (Baylis, 2012: 161). Sosyal inşacı yaklaşımın bu varsayımından hareketle enerji kaynağına dair anlayışınız ve enerjiden beklentiniz doğrultusunda enerji ilişkilerini alışıla gelmiş şekilde güvenlik ekseninde ele alabileceğiniz gibi, enerjiyi bir araç olarak etkin bir şekilde kullanmayı amaç eden aktörler üzerinden, aynı ilişkileri güç eksenli bir şekilde ele almak da mümkündür. Ancak bu noktada enerji kavramını farklı bir yapı, anlayış ve beklenti içerisinde yeniden tanımlamamız gerekmektedir.

Uluslararası ilişkiler çalışmalarının pek çoğu güç kavramını bir aktörün bir başka aktöre karşı uyguladığı ve normal şartlar altında mevzubahis ikinci aktörün yapmak istemediği/istemeyeceği bir eylemi yapmasını sağlaması olarak tanımlamaktadır. Nye'in çalışmasında özgün olan nokta ise kullanılan araçlara göre güç kavramının tek bir tanımının olamayacağını kullanmış olduğu sert ve yumuşak güç kavramlarıyla açıklamaya çalışmasıdır (Nye, 2005). Bu çerçevede enerji kaynaklarının

uluslararası ilişkilerde alışılagelmiş bir şekilde ambargo ya da tehdit aracı olarak kullanılması, enerjiyi bir sert güç unsuru haline dönüştürmektedir. Öte yandan yine bir uluslararası ilişkiler aktörü Nye’ın “kendi değerlerine hayran olan, kendisini örnek alan, refah seviyesine ve fırsatlarına özenen diğer ülkeleri etkilemek için, zorlama içermeyen kendine çekme yöntemi” (Nye, 2005: 14) olarak tanımladığı yumuşak gücün aracı olarak enerji kaynaklarını kullanması ise enerjiyi bir *yumuşak güç* unsuruna dönüştürmektedir. Dolayısıyla enerjinin gerek uluslararası ilişkilerde gerekse güç türleri içerisindeki yeri, bir ülkenin uluslararası ilişkilerinde enerjiyi nasıl konumlandığı diğer bir deyişle nasıl kullanmak istediği ile doğrudan ilgilidir.

Uluslararası alanda enerji bağlamında ele alınan güç ilişkileri, iktisadi gücün güç kapasiteleri içerisinde artan öneminden ötürü, genellikle kaynağın arz veya talep güvenliği noktasında incelenmiştir. Enerji kaynaklarına dair uluslararası ilişkiler çalışmalarına hâkim olan bu anlayış, enerji kaynaklarının geleneksel güç anlayışı çerçevesinde bir çeşit sert güç aracı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Ancak uluslararası ilişkiler alanında güç kavramının sert güç-yumuşak güç ayrımı ile kazanmış olduğu yeni boyut kapsamında enerjinin geleneksel ele alınmış biçimi bir yeniden değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Örneğin Michael T. Klare, *the New Foreign Policy Tool* başlıklı makalesinde, enerji kaynaklarını “yeni bir dış politika aracı” olarak yorumlarken; enerji kaynaklarının devletler tarafından bir nevi yumuşak güç olarak da kullanılabileceğini belirtmiştir (Klare, 2015).

Klare’nin de çalışmasında belirttiği üzere tarihsel süreç içerisinde enerji kaynakları, II. Dünya Savaşı öncesinde Japonya’ya yönelik Amerikan Petrol Ambargosu, 1973 Petrol Krizi ya da Ukrayna ile Rusya arasında yaşanan doğal gaz krizleri gibi pek çok örnekte de görüldüğü üzere, bir sert güç aracı olarak kullanılmıştır. Günümüzde de silah kullanımının zor ya da maliyetinin faydasından yüksek olduğu durumlarda enerjinin bir sert güç aracı olarak kullanımı hâlihazırda devam etmektedir. Ancak geleneksel anlayışa uygun olan bu mevcut durum, farklı dış politika pratikleri ile değiştirilebilir bir yapıdadır ve enerji bir yumuşak güç aracı olarak da kullanılabilir. Nitekim Klare’in enerjinin bir yumuşak güç olarak da kullanılabileceği iddiasının temelinde de ABD dış politikası özelinde vermiş olduğu örnekler bulunmaktadır.

11 Eylül Saldırıları sonrasında ABD’de George W. Bush Yönetimi’nin Orta Doğu’ya yönelik uyguladığı politikalarda sert gücün doğrudan silahlı kuvvet kullanımını da içeren unsurlarını kullanmış olması, Amerikan’ın bu dönemdeki dış politikasının yumuşak gücü savunanlardan da öte pek çok uluslararası ilişkiler uzmanı tarafından eleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. ABD’de Bush Yönetimi’ne müteakip göreve gelen Barack Obama Yönetimi ise Amerikan dış politikasına yöneltilen bu eleştiriler bağlamında, Amerikan dış politikasını revizyona tabi tutarak Amerikan dış politikasında yumuşak güç uygulamalarına tekrar ağırlık vermeye çalışmıştır. Klare, 2010’lu yılların ilk yarısında ABD’nin enerji alanında uyguladığı dış politikayı da bu yönde atılan adımlar olarak yorumlamıştır (Klare, 2015).

1970’li yıllardan itibaren, petro-devletler olarak da nitelenen, geniş enerji rezervlerine ve üretim kapasitelerine sahip ülkeler, uluslararası enerji piyasasında artan talep doğrultusunda kendilerine birtakım iktisadi avantajlar sağlamıştır. XX. yüzyılda pek çok örnekte de gözlemlendiği üzere, enerji ilişkileri karşılıklı bağımlılığın esas olduğu yatay yönlü iktisadi bir ilişkiden, süreç içerisinde taraflardan avantajlı olanın diğerine bir nevi baskı uyguladığı dikey yönlü siyasi bir ilişkiye dönüşebilmektedir. Klare de çalışmasında ABD’nin 2015 yılında enerji piyasasına 2008’e göre %84 daha fazla petrol ve %20 daha fazla doğal gaz arz etmesini, enerji ilişkilerinden iktisadi ve ötesinde siyasi avantaj elde eden petro-devletlere karşı atılmış birer adım olarak kabul etmiştir (Klare, 2015). Enerji üretiminin artırılmasına dair atılan bu adımlar ilk etapta ABD’nin kendi iç piyasasında artan enerji talebinin karşılanması, diğer bir deyişle bir enerji arz güvenliği politikası olarak da yorumlanabilirdi. Ancak üretilen enerji kaynaklarının iç piyasa yerine, başta Rusya-Ukrayna arasındaki doğal gaz krizleri ile İran’ın nükleer enerji projelerine yönelik ambargo sonucunda petrol arzı konusunda olumsuz etkilenen Avrupa ülkeleri olmak üzere, küresel enerji piyasasına yönlendirilmesi, bu politikanın yerel enerji talebine yönelik arz güvenliği kapsamında değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Nitekim 2008 ile 2014 verileri karşılaştırıldığında ABD, petrol üretimini %71, doğal gaz üretimini ise %27 arttırmıştır. Aynı dönemde ABD’de petrol tüketimi %2 oranında azalırken, doğal gaz tüketimi ise %15 oranında artmıştır. Bu veriler ışığında

artan enerji üretiminin yerel talebi karşılamak için olmadığı sonucuna varabilir. Öte yandan yine aynı dönem içerisinde gerçekleşen 2008 ekonomik krizinde ABD'nin Avrupa ülkelerine yönelik petrol ihracatı %19 oranında artmıştır (British Petroleum (BP), 2016). İddiamızı destekleyen bir diğer gelişme ise ABD Temsilciler Meclisi Sözcüsü John Boehner'in, 2014 itibarıyla askıya alınan 24 LNG (Liquefied Natural Gas- Sıvılaştırılmış Doğal Gaz) ihracat başvurusunun onaylanarak Rusya-Ukrayna anlaşmazlığı sonucunda doğal gaz krizi yaşayan ülkelere yardım edilmesi gerektiğini belirtmesi olmuştur (Boehner, 2014).

ABD'nin 2010'ların ilk yarısında enerji piyasasına yönelik artan müdahalesi, özellikle bu döneme kadar enerji piyasasına hâkim ülkeler nazarında, ABD'nin sert gücünün bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Öte yandan ABD Dışişleri Bakanı John Kerry'nin Bulgaristan, Polonya, Romanya, Ukrayna ve diğer eski Doğu Bloğu ülkelerinin enerji altyapılarının teknik destek sağlanarak, enerji piyasalarının ise bölgeye yönelik yatırımların cazip hale getirilerek desteklenmesine dair açıklamaları, enerji ilişkilerinin diğer tarafında yer alan ülkeler nazarında ABD'nin yumuşak gücünü arttırmaktadır. Bu durum, Nye'in yumuşak gücün "sert güçten daha fazla gönüllü yorumcuların ve alıcıların varlığına bağlı" olduğu iddiasıyla da uyum arz etmektedir (Nye, 2005: 24).

Enerjinin bir yumuşak güç aracı olarak kullanılmasına verilen diğer bir örnek, ABD'nin enerji kaynaklarının değerlendirilmesinde sahip olduğu teknik altyapıdır. Bu örnekte ABD, enerji kaynaklarının daha verimli bir şekilde işlenmesine imkân veren teknik bilgisini, teknolojik altyapısı ve sermaye birikimini iktisadi gerekçelerden ziyade dış politika tercihleri doğrultusunda bazı ülkelerle paylaşırken, bazı ülkelere özellikle sakınmaktadır. ABD'nin Rusya'nın etki alanına girebilecek Doğu Avrupa ülkelerine doğal gaz, yine Rusya ve Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ile etki mücadelesi içerisinde olduğu Hindistan'a ise nükleer enerji konularında sağlamış olduğu destek, ABD'nin bu ülkeler nazarındaki yumuşak gücünü arttırmaktadır. Öte yandan ABD'nin doğal gaz konusunda Rusya'ya, nükleer enerji konusunda İran'a ve petrol konusunda her iki ülkeye yönelik sert güç unsurlarını içeren bir tutum içerisinde olması, enerji ilişkilerinin güç ekseninde değerlendirilebileceğini gözler önüne sermektedir (Charbonneau, 2014; Emmott & Strupczewski, 2014).

Bir ülkenin enerjiye ne oranda sahip olduğu, enerjiyi ne amaçla ve ne oranda kullanmak istediği, enerji politikasında yer alan ya da yer alması muhtemel diğer aktörlere ne gibi roller biçtiği, enerjinin ne tür bir ilişki türü olarak tanımlanabileceğini belirlemektedir. Enerji bir boyutuyla, devletler tarafından sadece yerel talebin karşılanması noktasında bir güvenlik meselesi olarak incelenebilir. Öte yandan enerjinin bir başka boyutu, yerel enerji talebinin karşılanmasının ötesinde, çeşitli düzeylerdeki uluslararası ilişkiler aktörlerinin dış politika amaçları doğrultusunda kullanılarak, güç ekseninde de ele alınabilmesini mümkün kılmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde enerji eş zamanlı olarak hem sert güç hem de yumuşak güç aracı olarak kullanılabilirliği gibi, çeşitli düzeylerdeki uluslararası ilişkiler aktörlerinin kendi kapasiteleri ve tercihleri doğrultusunda, güç türlerinden sadece birinin aracı olarak da ele alınabilmektedir. Örneğin enerji kaynaklarını her iki güç türünde eş zamanlı olarak kullanabilen ülkelere ABD bu kapasitesini kendi enerji rezervleri, enerji alanında ulaştığı ileri teknik seviyesi ve bir yandan bu altyapı sonucu ortaya çıkarken bir yandan da bu yapının devamını sağlayan sermaye birikimi sayesinde sağlamaktadır. Ancak ABD'nin sahip olduğu bu özgün konum, enerjinin yumuşak gücün bir dış politika aracı olarak kullanılmasının şartlarını oluşturmamaktadır. Nitekim ABD'nin sahip olduğu bu üç unsurun hiçbirine sahip olmayan ülkeler de coğrafi ve siyasi konumlarını kullanmak suretiyle, bölgelerinde kurmuş oldukları enerji ilişkilerini araçsallaştırarak kendi yumuşak güç kapasitelerini arttırabilmektedir. Bu çerçevede ABD'nin sahip olduğu enerji rezervlerine, teknik altyapıya ve sermaye birikimine sahip olmayan Türkiye'nin dış politikasında enerjinin yumuşak güç unsuru olarak kullanılmasına yönelik geliştirmiş olduğu strateji, incelenmesi gereken bir örneği oluşturmaktadır.

II. TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA ENERJİ KAYNAKLARININ YUMUŞAK GÜÇ UNSURU OLARAK ARAÇSALLAŞTIRILMASI

Soğuk Savaş sonrası Orta Doğu, Güney Kafkasya ve Merkezi Asya'da ortaya çıkan güç boşluklarının doldurulması, kendisine öncelikle bölgesel bir güç olma hedefini koymuş Türkiye'nin dış politikasında yaşamsal bir öneme sahip olmamıştır. Soğuk Savaş Döneminde etkin bir güç olmadığı bu bölgelerde Türkiye'nin girişimleri, bu ülkelerle ilk etapta kurulacak olumlu iktisadi ve siyasi işbirliklerine yönelik gerçekleşmiştir. Uluslararası alanda dikkate değer miktarda bir hidrokarbon enerji kaynağına sahip olmayan Türkiye'nin bu tutumu, dış politikası içerisinde enerjiyi konumlandırmasına da yansımıştır. Nitekim Türkiye enerjiyi küresel politikalarda söz sahibi olma yolunda kullanabileceği bir sert güç aracından ziyade bölgesel düzeyde güç olma yolunda kullanabileceği bir yumuşak güç unsuru olarak ele almıştır. Bu bağlamda Türkiye, Orta Doğu ülkeleri ve Merkezi Asya Cumhuriyetleri'nin (MAC) küresel enerji piyasasına arz ettikleri hidrokarbon enerji kaynakları ile enerji tüketimi düzenli olarak artış gösteren AB (Avrupa Birliği) üyesi ülkelerinin enerji talebini bir araya getirme doğrultusunda kendisini *enerji terminali* haline getirecek uluslararası enerji projeleri üretmiş ve bu projelerin gerçekleştirilmesi için yumuşak güç tanımına giren metotları kullanmaya çalışmıştır.

2016 yılı itibarıyla Türkiye'nin taraf olarak yer aldığı uluslararası enerji projelerinin altı tanesi tamamlanarak işletilmeye açılmışken, dört tanesi ise proje aşamasındadır.² İşletilmeye devam eden mevcut uluslararası enerji projelerinin tamamı da hidrokarbon enerji kaynaklarını esas almaktadır. Bu durumun bir nedeni hidrokarbon enerji kaynaklarının ikame edilebilir niteliği sayesinde diğer enerji kaynaklarına nispetle daha kolay iletilebilir olmasıdır. Bir diğer nedeni de küresel enerji piyasasında bu türden enerji kaynaklarına yönelik talebin diğer enerji kaynaklarına kıyasla daha fazla olmasıdır. Karşımıza çıkan bu tabloda Türk dış politikasının enerji stratejisinin merkezinde hidrokarbon enerji kaynaklarının bulunduğu görülmektedir. Hidrokarbon enerji kaynaklarının iştirak ettiği uluslararası enerji projelerindeki önceliği nedeniyle, dünya doğal gaz rezervlerinin %10,5'ine, petrol rezervlerinin ise %2'sine ev sahipliği yapan Merkezi Asya, Türk dış politikasının özel önem atfettiği bölgelerin arasında gelmektedir (BP, 2016). Merkezi Asya bölgesinde ise Kazakistan sahip olduğu zengin petrol rezervlerinin ihracatında alternatif ülkeler arayışı içerisinde olma noktasındaki etkinliğiyle Türkiye için ayrı bir konuma sahiptir.

III. KAZAKİSTAN'IN ENERJİ GÖRÜNÜMÜ

Kazakistan 3,9 milyar ton petrol rezerviyle, Merkezi Asya petrol rezervlerinin %95'ine, 1,5 trilyon metre küp doğal gaz rezerviyle ise aynı bölgenin doğal gaz rezervlerinin %7'sine sahiptir (BP, 2016). 1990'ların başında tüm eski Sovyet ülkelerinde yaşanan iktisadi buhranı tecrübe eden Kazakistan'da, bağımsızlık ilanını izleyen ilk üç yılda petrol üretiminde %20'lik bir düşüş yaşanmışsa da 1999 ve 2004 yılları arasında üretim, yılda ortalama %15 oranında artarak bugünkü seviyesine gelebilmiştir (Alexandrov, 1999: 295-296).

Mevcut rezerv ve üretim kapasiteleri çerçevesinde küresel enerji piyasasında Kazakistan petrol ihracatı ile ön plana çıkarken, 2014 yılında günlük ortalama bir milyon yedi yüz on bin varil seviyesinde üretilen petrolün ihracatından elde edilen gelir, GSYH'nin %22,6'sını, toplam yıllık ihracatın da %70'ini oluşturmaktadır (The Observatory of Economic Complexity, 2016; BP, 2016; The World Bank 2016). Öte yandan 2013 yılında Kazakistan'ın gerçekleştirmiş olduğu toplam 74 milyar Amerikan Doları değerindeki ihracatın %19'unu ÇHC'ye, %11'ini Hollanda'ya, %8,1'ini İtalya'ya yönelik gerçekleştirilmişken MAC'nin geleneksel ticari ortağı Rusya'nın ihracat

² İşlerlik kazanma sırasıyla bu boru hatları şunlardır: Kerkük-Yumurtalık (petrol), Batı Hattı (doğal gaz), İran-Türkiye (doğal gaz), Mavi Akım (doğal gaz), Bakü-Tiflis-Ceyhan (petrol), Bakü-Tiflis-Erzurum (doğal gaz). Devam etmekte olan dört proje ise Trans Anadolu, Trans Adriyatik ve Katar kaynaklı doğal gaz boru hattı projelerinin yanı sıra Rusya ile gerçekleştirilmesi planlanan nükleer enerji santralidir (Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi, 2016).

içerisindeki payı %7,9 seviyesinde kalmıştır (The Observatory of Economic Complexity, 2016). ÇHC'ye yönelik gerçekleştirilen ihracatın %61'i, Hollanda'ya ve İtalya'ya yönelik ihracatın ise %96'sı petrol ve petrolden üretilen ürünlerden oluşmuştur (The Observatory of Economic Complexity, 2016).

Kazakistan'da ekonomide oldukça önemli bir konuma sahip olan petrolün yabancı yatırımların desteğiyle üretim kapasitesi yıllar içerisinde artmaya devam ederken yeni rezerv arayışları da sürmektedir. Nitekim son on beş yıllık dönemde ortalama yıllık 4,6 milyar Amerikan Doları yeni petrol rezervlerinin arama çalışmalarında kullanılmıştır (Alexanderov, 1999: 262-263).

Kazakistan enerji sektörüne devlet teşebbüslerinin hâkim olduğu 1994-2004 yılları arasındaki dönemde ortalama yıllık 10,9 milyar metreküp doğal gaz üretilebilirken, 2004 yılında özel teşebbüs şirketlerinin petrolden sonra doğal gaz üretimine de izin veren yasal düzenlemeyle, yıllık doğal gaz üretim miktarı 2004-2010 yılları arasında 25,9 milyar metreküpe yükselmiştir. Bu yasal düzenleme öncesinde dünya çapında doğal gaz fiyatlarının, 2000-2004 yılları arasında, ortalama %13,5 değer kazanmasına karşın, 2004-2010 yılları arasında, yıllık ortalama %31,1 değer kazanmış olması (BP, 2016), Kazakistan'ın yapmış olduğu yasal düzenlemenin zamanlama konusunda da başarılı olduğu görülmektedir.

Bağımsızlığı takip eden yıllardaki iktisadi buhranı yabancı yatırımcılara kapısını açarak aşan Kazakistan'da bugün yedi büyük konsorsiyum, enerji üretiminin %90'ına sahiptir. Bu konsorsiyumlar bünyelerinde bulundukları Rus, Amerikan, Fransız, İngiliz, Çinli, Türk, Kanadalı, Macar, Danimarkalı, Koreli, Japon, Endonezyalı ve Romen şirketler ile enerji sektöründe çok uluslu bir yapının Kazakistan'a hâkim olmasına vesile olmuşlardır. Kazakistan Hükümeti ise bu çok uluslu yapıyı kontrol edebilmek ve Kazakistan iktisadının enerji sektörüne bağlı kırılganlığını önleyebilmek için birtakım yasal düzenlemelere gitmiştir. Kazak enerji pazarını yabancı yatırımcılar için daha az mücadeleci bir yapıya dönüştürdüğü iddia edilen bu düzenlemelerle birlikte, enerjiden elde edilen gelirle “ülkenin sosyoekonomik gelişimine istikrar kazandırmak ve ülkenin dış faktörlere karşı kırılganlığını azaltmak” için Kazakistan Ulusal Fonu kurulmuştur. Kurulduğu on altı yıllık dönemdeki performansı ile fonun Kazakistan'ı, küresel enerji piyasasındaki fiyat dalgalanmalarına karşı koruduğu görülmektedir (Kaiser & Pulsipher, 2007: 1302).

Kazakistan'da petrol rezervleri ihracat gelirlerinde büyük pay sahibiyken, yerel enerji talebinin %63'ü kömür rezervleriyle karşılanmaktadır. 33,6 milyon ton ile dünyanın en zengin sekizinci kömür rezervine sahip Kazakistan'da yerel enerji talebinin %24'e yakını petrol ile karşılanırken, doğal gazın payı ise %9'da kalmaktadır (BP, 2016). İç piyasadaki doğal gaz talebi, nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu Çimkent ve Almatı şehirlerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu bölgelere doğal gaz arzı, Atyrau, Çimkent ve Pavlodar Doğal Gaz Sahaları gibi yerel kaynaklar yerine, Özbekistan ve Türkmenistan'dan ithal edilen doğal gaz ile yapılmaktadır. Öz kaynakların ülke içinde kullanımı yerine ithalat yolunun seçilmesinin nedeni, SSCB döneminde Moskova'yı merkez olarak inşa edilen boru hattı güzergâhlarının Kazakistan'ın iç talebini karşılamaktan uzak olmasıdır. Batıdaki doğal gaz sahaları ile güneydeki büyük şehirler arasında inşa edilmesi gereken yaklaşık iki bin kilometrelik yeni doğal gaz boru hattı maliyetinin oldukça yüksek olması, Kazakistan'ın bu siyaseti yakın gelecekte de devam ettireceğini göstermektedir (Alexanderov, 1999: 295).

Şekil 1. Kazakistan'ın Boru Hattı Altyapısı

Kaynak: "Pipeline Infrastructure of Kazakhstan", The Oil & Gas Year, 2013, <http://shop.theoilandgasyear.com/pipeline-infrastructure-kazakhstan/>, (12.01.2015)

SSCB'nin dağılmasının ardından yeniden şekillenen MAC'nin siyasi haritasında Kazakistan, Avrupa'ya yönelen enerji boru hatlarının birleştiği Rusya ile zengin hidrokarbon enerji kaynaklarına sahip MAC arasındaki Kuzey-Güney hattında enerji altyapı çalışmalarına önem veren bir nevi terminal görevi görmektedir. Kazakistan benzeri bir görevi, MAC'nin enerji kaynaklarının Avrupa'ya iletimi bağlamında, Doğu-Batı hattında da sahip olma potansiyeline sahiptir. Ancak bu noktada Kazakistan'ın önünde üç mesele birer engel olarak durmaktadır.

Birer engel olarak tanımladığımız bu üç meseleden ilki Avrupa'nın Rusya'nın da dâhil olacağı enerji boru hattı projelerine alternatif arayışlar içerisinde olmasıdır. İkinci olarak, Hazar'ın uluslararası hukuki statüsünde devam eden anlaşmazlıklar, Kazakistan'ın Türkmenistan ile Merkezi Asya-ÇHC Boru Hattı örneğinde gerçekleştirdiğine benzer bir işbirliğini Trans Hazar Petrol Boru Hattı ile yeniden gerçekleştirerek bu kez Avrupa piyasalarına Rusya olmaksızın ulaşmasını engellemektedir. Üçüncü olarak da İran'a yönelik uluslararası alanda AB ve ABD tarafından uygulanmaya devam eden izolasyon, Kazakistan'ın uluslararası çıkmazın çözülmesini beklemeksizin Hazar'ı devre dışı bırakacak bir çözüm bulmasını da engellemektedir.

Sonuç olarak, ekonomisinde oldukça önemli bir yer tutan enerji kaynaklarının değerlendirilmesi noktasında Kazakistan, benzeri engellerle karşılaşan Türkmenistan'la birlikte, 2000'li yılların başından itibaren Merkezi Asya'da daha revizyonist ve proaktif bir dış politika uygulamaya başlamıştır. Her iki ülkenin enerji projeleri vasıtasıyla ÇHC, Pakistan ve Hindistan ile geliştirmeye başladığı işbirliği bu dış politikanın bir tezahürüdür. Günümüzde Rusya, Kazak ve Türkmen enerji kaynaklarının Avrupa'ya iletiminde hala tek söz sahibi olma konumunu korusa da her iki ülkenin özellikle ÇHC ile geliştirmiş olduğu geniş hacimli enerji ticareti, bu ülkelere kendi enerji politikalarını belirlemede yeni bir hareket sahası açmıştır.

IV. KAZAKİSTAN İLE KURMUŞ OLDUĞU ENERJİ İLİŞKİLERİNİN TÜRKİYE’NİN YUMUŞAK GÜCÜNE ETKİSİ

Günümüzde zengin hidrokarbon enerji kaynaklarına sahip olan ülkelerin büyük bir çoğunluğu, mevcut iktisadi kapasitelerini koruma veya artırma yolunda değişik ölçülerde de olsa, sahip oldukları enerji kaynaklarının ihracatına bağımlı durumdadır. SSCB’nin dağılmasının ardından girmiş olduğu iktisadi buhranı aşmada Kazakistan için bu bağımlılık hayati bir seviyeye ulaşmıştır. Nitekim küresel enerji piyasasında petrol fiyatlarında gerçekleşecek %10’luk bir artış sabit fiyatlarla GSYH bazında Kazakistan’da %2’lik bir artış anlamına gelmektedir (BP, 2016; The World Bank, 2016; The Observatory of Economic Complexity, 2016). Öte yandan küresel enerji piyasasına hâkim olan karmaşık karşılıklı bağımlılık ilkesi ise fiyatlarda tek bir uluslararası ilişkiler aktörünün belirleyici bir rol oynamasına izin vermemekte, bu durumda enerji ihracatçısı ülkelerin farklı güzergâhlarla daha fazla müşteriye ulaşmasını zorunlu kılmaktadır.

Kazakistan, enerji piyasasının küresel dinamiklerinin yanı sıra bölgeye ve kendi ülkesine özgü siyasi koşullar doğrultusunda enerji alanında çeşitli politikalar yönelmiştir. Türkiye’nin Kazakistan ile kurmuş olduğu enerji ilişkilerinin kendi yumuşak güç kapasitesi üzerindeki etkisini anlayabilmek için öncelikle Kazakistan’ın hangi koşullar altında enerji politikasına yön verdiği incelenmek gerekmektedir. Aynı amaçla daha sonra atılması gereken adım ise Türkiye’nin bu politikalara nasıl bir yaklaşım gösterdiği ve bu yaklaşımın kendi yumuşak güç kapasitesini nasıl etkilediğini değerlendirmek olmalıdır.

Kazakistan’ın bağımsızlığını ilan etmesine müteakip ilk çeyrek yüzyıllık dönemde en sıkı ve olumlu ilişkilerini SSCB’nin halefi Rusya ile kurmuştur. Ancak yüksek askeri ve iktisadi kapasitesini *yakın çevre* politikası bağlamında siyasi bir kapasiteye de dönüştüren Rusya Kazakistan ile kurmuş olduğu ilişkileri, Kazakistan’ın aleyhinde olacak şekilde, oldukça orantısız bir zemine oturtmuştur. İlişkileri uzun vadede uluslararası bir işbirliğinden tek taraflı bir bağımlılık ilişkisine dönüştürebilecek bu orantısızlık, Kazakistan nezdinde Rusya gibi güç kapasitesi nispeten yüksek ülkelerle kurulacak yeni ilişkilere daha temkinli yaklaşılmaya neden olmuştur (Aydın, 2008: 390-395; Alkan, 2011: 39-40, 327-328; Sönmezoğlu, 2006: 732).

Soğuk Savaş sonrasında Türkiye’nin Merkezi Asya’ya yönelik yaklaşımını ise bölgede kendisi tarafından doldurulması gereken bir tür güç boşluğu oluştuğuna dair anlayışı çerçevesinde geliştirdiği proaktif politikalar oluşturmuştur (Aydın, 2008: 380-388; Hale, 2002: 287-296). Ancak yukarıda da bahsetmiş olduğumuz üzere aralarında Kazakistan’ın da bulunduğu bölge ülkeleri kendi aleyhlerine gelecek tek taraflı bir bağımlılık ilişkisine yönelik temkinli bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu temkinli yaklaşım dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal Döneminin dış politika yaklaşımı ile karşılaşınca bölgede Türkiye ve bölge ülkeleri arasında, en azından tarafların arzu ettiği ölçüde, bir işbirliği zemini oluşturulamamıştır (Aydın, 2008: 388-396).

Türkiye bölgede uzun vadeli bir işbirliğinin zeminini Özal Döneminde yaşanan başarısızlıktan yaklaşık on beş yıl sonra, Ak Parti (AKP) Hükümetleri döneminde, MAC ülkelerinin enerji kaynaklarına atfettiği önemi yeniden değerlendirmeye çalışarak kurmaya çalışmıştır. Fakat 1990’lardan farklı olarak AKP Hükümetleri döneminde, bölgede oluşan güç boşluğunun Türkiye tarafından doldurulması inancı terk edilmiş, hükümet Programında yer alan:

“...iyi komşuluk ilişkileri içinde Rusya Federasyonu ile, kültürel yakınlığımız çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya ülkelerinde tarafların çıkarlarını zedelemeyen, işbirliğine dayalı ilişkiler sürdürülecektir... Kafkasya’da soğuk savaş dönemi şartlanmaları bir yana bırakılarak işbirliği imkânları aranacak, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan bu bölgenin, Orta Doğu ve Balkanlar’la ekonomik açıdan bütünleşmesine katkıda bulunmaya çalışacaktır.” (Ak Parti, 2003)

ifadeleriyle bölge politikalarına yönelik değişimin ipuçları verilmiştir. Bu çerçevede *İpek Yolu Strateji Kanunu* (Silk Road Strategy Act of 1999) ile ABD’nin, *Güney Koridoru* ile AB’nin iktisadi ve siyasi desteğini alan Türkiye, Doğu-Batı Enerji Koridoru kapsamında geliştirdiği Nabucco Doğal

Gaz Boru Hattı Projesi gibi öneriler ile Kazakistan'a sahip olduğu hidrokarbon enerji kaynaklarını küresel enerji piyasalarına arz etme teklifinde bulunmuştur (İşeri, 2008: 292).

Türkiye'nin Kazakistan'a yönelik yaklaşımını değiştirerek yeni bir hamlede bulunmasında içsel ve dışsal faktörler birlikte rol oynamıştır. Nitekim AKP Hükümetlerinin Merkezi Asya'ya yönelik tutumu kendisinden önceki hükümetlerden farklılık göstermiş, seçim beyannamelerinde bölgeye yönelik geçmişte uygulanan politikaların hatalı olduğu kabul edilmiştir (Ak Parti, 2002). Öte yandan Kazakistan, Rusya ile ilişkilerinin kendi aleyhlerine gelişen bir tür bağımlılık ilişkisine dönüştüğü kabulü ile başta ÇHC olmak üzere Hindistan ve Pakistan ile yeni işbirlikleri geliştirmeye çalışmıştır.

AB'nin yanı sıra ÇHC, Pakistan ve Hindistan, Soğuk Savaş sonrasında MAC'ye yönelik uygulamış oldukları politikalarda enerji çerçevesinde geliştirilecek ilişkileri ön plana çıkarmıştır. Bu politikalar da Kazakistan tarafından olumlu karşılanmıştır. Nitekim projelerin ihtiyaç duyduğu sermayenin sağlanması durumunda, ÇHC ile gerçekleştirmiş oldukları projede net bir şekilde gözlemleneceği gibi, Kazakistan hidrokarbon enerji kaynaklarını Rusya'ya alternatif bir güzergâhtan küresel enerji piyasasına arz etmeye oldukça istekli olmuştur (Tatar-Şadan, 2015: 314). Türkiye, Kazakistan'ın bu istekli yaklaşımını değerlendirmek istemiş ve öncelikle Nabucco'ya bu ülkeyi davet etmiştir. Ancak İran'ın projede yer almasının AB ve ABD tarafından alınan ambargo kararlarıyla imkânsız hale getirilmesi ve Hazar'ın statüsü sorununun da Rusya ve İran'ın tutumuyla bir çıkmaza dönüşmesi neticesinde projenin gerçekleştirilememesi, Kazakistan nezdinde Batı ile ilişkilere daha da şüpheli bir yaklaşımın yerleşmesine vesile olmuştur. Şüphesiz bu yaklaşım Türkiye'nin Kazakistan nezdindeki yumuşak gücünü de olumsuz etkilemiştir.

SONUÇ

Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren Türkiye-Kazakistan ilişkileri inişli çıkışlı bir grafik sergilemiştir. Sahip olunan ortak kültürel miras her iki ülkeyi ilk etapta birbirine yakınlaştırırken, Türkiye'nin kendi güç kapasitesini değerlendirme noktasında yapmış olduğu hataların yanı sıra MAC'nin içsel dinamikleri ile çevresindeki Rusya ve ÇHC gibi güç merkezlerinin oluşturduğu dışsal dinamikleri göz ardı eden dış politik yaklaşımı Türkiye-Kazakistan ilişkilerinde 1990lar'a sirayet eden bir durgunluğun yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durgunluğu aşma yolunda Türkiye, bölge ülkeleri ile çevresindeki güç merkezlerini de dikkate alarak, kendi güç kapasitesini Batı dünyasının desteğiyle arttırmaya çalışmış ve Merkezi Asya'ya olan yaklaşımını değiştirmeye başlamıştır. AKP hükümetleri döneminde çeşitli altyapı, kültür ve eğitim alanlarında gerçekleştirilecek başarılı işbirliklerine enerji işbirliklerini de dâhil edilmesini kapsayan bu yeni yaklaşım, Türkiye'nin Merkezi Asya'da dolayısıyla Kazakistan'da geniş tabanlı bir işbirliği zeminini oluşturmasını amaçlamıştır. Ancak aynı dönemde özellikle teknik ve iktisadi alanda desteği aranan Batı dünyasının Doğu-Batı Enerji koridorunda yer alan bölgelere doğrudan askeri müdahale ve ambargo gibi sert gücün uygulanmasına dayanan yöntemleri benimsemiş olması, Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarıyla bölgede ulaşmayı hedeflediği amaçlarla çelişen sonuçlar doğurmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak Türkiye'nin yumuşak gücü bölgede olumsuz etkilenmiş, arzu edilen enerji işbirliği zemini henüz sağlanamamıştır.

11 Eylül Olayları sonrasında Batılı ülkeler ile Türkiye'nin Doğu-Batı enerji koridorunda yer alan ülkelere yönelik benimsedikleri yaklaşım farklılıkları Arap Baharı sürecinde Mısır ve Suriye'de, devam eden süreçte de terör konularında derinleşmiştir. 2010'lu yılların ikinci yarısından itibaren bu derinleşmenin de etkisiyle, Türkiye'de Batı dünyasından bağımsız bir dış politik yaklaşımın benimsenmesi gündeme gelmiş, alternatif dış politika paradigmaları geliştirilme çalışmalarına hız verilmiştir. Bu bağlamda 1990'lı yılların başında yapmış olduğu hataları tekrarlamama adına Türkiye, Kazakistan'ın da aralarında bulunduğu Merkezi Asya ülkeleriyle ilişkilerini soyut ve ikili ilişkilere dayanan bir zeminden somut ve bölgenin çevresinde yer alan güç merkezlerini de kapsayan çok taraflı ilişkilere dönüştürmeyi tercih ederek Şanghay İşbirliği Örgütü'ndeki (ŞİÖ) diyalog partneri statüsündeki varlığını üye statüsüne taşımak istemektedir.

26 Nisan 1996'da Kazakistan, ÇHC, Rusya, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından imzalanan Sınır Bölgelerinde Askeri Güvenin Derinleştirilmesi Anlaşması ile güvenlik ekseninde ortaya çıkan ŞİÖ, güvenlik ve kültürel işbirliğinin yanı sıra enerji işbirliğine önem veren bir örgüt olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda ŞİÖ bünyesinde faaliyet gösteren Enerji Kulübü'nün 2017'deki dönem başkanlığını Türkiye'nin üstlenecek olması çalışmamızın bütününde vurguladığımız üzere Türkiye'nin uluslararası enerji projelerini dış politikasında araçsallaştırdığına dair iddiamızla örtüşmektedir. Nitekim ŞİÖ ile Enerji Kulübü vasıtasıyla geliştirilecek ilişkiler, Türkiye'nin örgüt ile mevcut ilişkilerini derinleştirmesinin, örgüte üyelik sürecinin ve dış politikasında gerçekleştirmeye çalıştığı ve yumuşak güce dayanan paradigma değişikliğinin bir aracı olma potansiyeline sahiptir. Bu potansiyelin verimli bir şekilde kullanılması ve ŞİÖ üyesi Kazakistan ile Kazakistan ekonomisinde hayati öneme sahip olan enerji alanında işbirliklerinin başarıyla sağlanması, Türkiye'nin bölgedeki yumuşak gücünün yeniden olumlu bir şekilde tesis edilmesi için atılması gereken zaruri adımlardan biri olarak görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Ak Parti. (2002). *Ak Parti seçim beyannamesi*. Retrieved May 06, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2002-beyanname.pdf>.
- Ak Parti. (2003). *59. hükümet programı*. Retrieved May 02, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <https://www.akparti.org.tr/upload/documents/59uncu-hukümet-programi.pdf>.
- Alexandrov, M. (1999). *Uneasy alliance: relations between Russia and Kazakhstan in the post-soviet era, 1992-1997*. Westport: Greenwood Press.
- Alkan, H. (2011). *Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde siyasi hayat ve kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*. Ankara: USAK Yayınları.
- Aydın, M. (2008). Kafkasya ve Orta Asya'yla ilişkiler, *Türk dış politikası: kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar cilt II: 1980-2001 içinde*, (Ed.) Baskın Oran. İstanbul: İletişim.
- Bahgat, G. (2011). *Energy security: an interdisciplinary approach*, West Sussex: Wiley.
- Barton, B. , Redgwell, C. , Rønne, A. , Zillman, D. N. (Eds.). (2004). *Energy security: managing risk in a dynamic legal and regulatory environment*. New York: Oxford University Press.
- Baylis, J. (2012). Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramı, *Uluslararası ilişkilerde çatışmadan güvenliğe içinde* (Der.) Mustafa Aydın, Hans Günter Brauch, Ursula Oswald Spring, Mitat Çelikpala, Necati Polat. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- British Petroleum. (2016). *BP statistical review of world energy june 2016*. Retrieved November 25, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>.
- Boehner, J. (06.03.2014). Counter Putin by liberating U. S. natural gas, *The Wall Street Journal*. Retrieved March 29, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303824204579421024172546260>.
- Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi (tarihsiz). Petrol ve doğal gaz boru hatları. Retrieved April 02, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: http://www.botas.gov.tr/images/maps/BotasGenel_full.jpg.
- Charbonneau, L. (2014). U. S. expected to keep oil embargo even if Iran nuclear deal struck, *Reuters*, Retrieved March 29, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-usa-idUSBREA1J0MT20140220>.

- Emmott, E. , & Strupczewski, J. (2014). Obama tells EU to do more to cut reliance on Russian gas, *Reuters*. Retrieved March 29, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://www.reuters.com/article/us-usa-eu-summit-idUSBREA2P0W220140326>.
- Klare, M. T. (2015). Hard power, soft power, and energy power, *Foreign Affairs*. Retrieved December 12, 2015 (de indirildi) from the World Wide Web:<https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2015-03-03/hard-power-soft-power-and-energy-power>.
- Hale, W. (2002). *Turkish foreign policy: 1774-2000*. London: Frank Cass.
- İşeri, E. (2012). Küresel düzeyde enerji meseleleri ve Türk dış politikası, *XXI. yüzyılda Türk dış politikasının analizi* içinde, (Der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacioğlu, Özlem Terzi. İstanbul: Der Yayınları.
- Kaiser, M. J. , Pulsipher, A. G. (2007). A review of the oil and gas sector in Kazakhstan, *Energy Policy*, 35, 1302.
- Müller-Kraenner S. (2008). *Energy security: re-measuring the world*. London: Earthscan.
- Nye, J. S. (2005). *Yumuşak Güç* (Çev.) Rayhan İnan Aydın. Ankara: Elips Kitap.
- Pascual, C. & Elkind, J. (Eds.). (2009) *Energy security: economics, politics, strategies, and implications*. Washington D. C. : Brooking Institution Press.
- Sovacool, B. K. (Ed.). (2011). *The routledge handbook of energy security*. New York: Routledge.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya savaşından günümüze Türk dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Tatar, V. & Şadan G. (2015). Artan petrol ihtiyacının çin dış politikasına etkisi, *Enerji Diplomasisi* içinde, (Eds.) Hasret Çomak, Caner Sancaktar, Zafer Yıldırım. İstanbul: Beta Yayınları
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). Iran exports. Retrieved May 01, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/irn/#Exports>.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). Kazakhstan. Retrieved April 16, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/kaz/>.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). Kazakhstan exports. Retrieved May 01, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/kaz/#Exports>.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). Russia exports. Retrieved May 01, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/rus/#Exports>.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). Turkmenistan exports. Retrieved May 01, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/tkm/#Exports>.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). What does Kazakhstan export to China? Retrieved April 17, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web:http://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/export/kaz/chn/show/2013/.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). What does Kazakhstan export to Italy? Retrieved April 17, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: http://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/export/kaz/ita/show/2013/.
- The Observatory of Economic Complexity. (tarihsiz). What does Kazakhstan export to Netherlands? Retrieved April 17, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: http://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/export/kaz/nld/show/2013/.
- The World Bank. (11.04.2016). Gross Domestic Product 2014, *World Development Indicators Database*. Retrieved May 04, 2016 (de indirildi) from the World Wide Web: <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>.